

ваецца да назоўніка-дзеянікі, паколькі граматычная форма першага з'яўляецца цэласнай і залежыць не ад двух, а ад аднаго слова. Адным канчаткам *-ым* (добрым) выражаецца адначасова значэнне адзіночнага ліку, мужчынскага роду, творнага склону. Па-другое, прыметнік як лексіка-граматычны разрад слоў абазначае прымету пэўнай субстанцыі і без самой субстанцыі не можа існаваць. Таму прыметнік можа залежаць толькі ад назоўніка (ці іншага слова ў субстантыўным значэнні). Ад дзеяслова прыметнік не залежыць сэнсавы і граматычна. Значыць, дзеяслоў-звязка не можа кіраваць прыметнікам у іменнай частцы састаўнога выказніка.

Такім чынам, склонавая форма прыметніка ў іменнай частцы састаўнога выказніка не абумоўлена ні назоўнікам-дзеянікам, ні дзеясловам-звязкай. Чым жа яна вызначаецца? Безумоўна, назоўнікам. Толькі назоўнікам лексічна не выражаным, «нулявым» (па аналогіі з «нулявой» звязкай). У структуры састаўнога выказніка абавязковымі элементамі з'яўляюцца дзеяслоўная звязка (лексічна выражаная або нулявая) і назоўнік, які мае свае пастаянныя граматычныя формы ліку і роду (Дуб — каштоўны матэрыял. Дуб — рэдкая парода. Дуб — дрэва цвёрдае). Калі ж гэты назоўнік лексічна не выражаны, яго сінтаксічная пазіцыя ўсё роўна захоўваецца. Але граматычныя значэнні роду і ліку такога нулявога назоўніка суадносяцца з адпаведнымі значэннямі, выражанымі ў дзейніку (Дуб каштоўны. Дуб у нас рэдкі. Дуб цвёрды). У многіх выпадках сінтаксічную пазіцыю назоўніка ў складзе іменнай часткі састаўнога выказніка немагчыма лексічна запоўніць. Напрыклад: *Ноч была халодная. Неба хмарнае. Вада ў рэчцы чыстая.*

Такая трактоўка структуры састаўнога выказніка і сінтаксічнай сувязі кампанентаў прэдыкатыўнай асновы простага сказа дасць магчымасць паўней выявіць спецыфічныя асаблівасці сінтаксічнай сувязі слоў у сказе ў параўнанні са словазлучэннем і можа быць улічана пры класіфікацыі выказнікаў.

<sup>1</sup> Лекант П. А. Типы и формы сказуемого в современном русском языке.— М., 1976, с. 111.

<sup>2</sup> Русская грамматика. Т. II. Синтаксис.— М., 1980, с. 94.

<sup>3</sup> Гл.: Белошাপкова В. А. Современный русский язык: Синтаксис.— М., 1977, с. 36—38; Скобликова Е. С. Согласование и управление в русском языке.— М., 1971, с. 76.

<sup>4</sup> Скобликова Е. С. Цыт. работа, с. 214.

<sup>5</sup> Лекант П. А. Цыт. работа, с. 127.

<sup>6</sup> Скобликова Е. С. Цыт. работа, с. 43.

М. Р. ПРЫГОДЗІЧ

## ШМАТАСНОЎНЫЯ КАМПАЗІТЫ Ў БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У сістэме кампазітаў (складаных слоў) сучасных усходнеславянскіх моў у апошнія дзесяцігоддзі прыкметнае месца пачынаюць займаць утварэнні, што ўзніклі ў выніку аб'яднання трох і больш асноў самастойных слоў. Шматасноўныя (шматкампанентныя) словы — з'ява старажытная. Трохасноўныя імёны (пераважна прыметнікі) сустракаюцца ўжо ў першых помніках пісьменнасці. Напрыклад, у «Супрасльскім рукапісе» (XI стагоддзе) ўжываецца складанае ўтварэнне *двоенадесятелуцьное слъньце*. Узнікненне шматасноўных лексем на ўсходнеславянскай глебе традыцыйна звязваецца з замацаваннем гэтага прыёму намінацыі ў стараславянскай мове, якая, у сваю чаргу, запазычыла яго з грэчаскай мовы. Указваецца таксама і на ўплыў нямецкай мовы<sup>1</sup>. Аднак утварэнне новых слоў шляхам аб'яднання трох і больш асноў колькінебудзь значнага пашырэння на працягу XI—XVII стагоддзяў не атрымала. Ужываліся яны пераважна ў творах рэлігійнага зместу, у гістарычных аповесцях. Е. А. Ахамуш, напрыклад, адзначае ў мове рускіх гістарычных аповесцей XVI—XVII стагоддзяў 11 складанняў з трыма

асноўамі, сярод якіх *благодатноименный, великотезоименный, каменно-дельнооградный, многоблагодарственный, новокаменнозоданенъ* і інш.<sup>2</sup> Гэта тыповыя сродкі стылю «извития словес», які, як сцвярджае акад. Д. С. Ліхачоў, «даў велізарную колькасць новых спалучэнняў слоў, новых эпітэтаў, ...пашырыў эмацыянальную выразнасць мовы»<sup>3</sup>. Малалікасць шматкампанентных слоў у мінулым дала падставу многім даследчыкам гэты прыём лічыць нехарактарным і малаперспектыўным у словаўтваральнай сістэме рускай мовы. Аднак бурнае развіццё навукі і тэхнікі ў другой палавіне XIX — пачатку XX стагоддзя, з'яўленне новых галін навукі, механізацыя і аўтаматызацыя вытворчых працэсаў выклікалі сапраўдную хвалю росту складаных слоў з трыма і больш асноўамі.

Складаныя словы, утвораныя з трох і больш асноў, у помніках старажытнай беларускай пісьменнасці сустракаюцца рэдка. Намі выяўлена толькі некалькі такіх слоў: *Ясневельможный милостивы пан Троцки* («Допісы» Ф. Кміты-Чарнабыльскага), *с повинности моей православно-служебницей* («Дыярыуш» А. Філіповіча), *в преславновысокозацной ... славе* («Апостал», 1638 год), *отроковице бгоблагодатна* («Николая Чудотворца житие»). Найбольш часта ўжываецца слова *ясне(ясно)вельможный* — стандартызаваны этыкетны эпітэт пры звароту да высокапастаўленых свецкіх і духоўных асоб. Словы *преславновысокозацный, бгоблагодатна* можна лічыць аказіяналізмамі, утворанымі па кніжнаславянскіх мадэлях і ўведзенымі ў тэкст з пэўнымі стылістычнымі мэтамі; у іншых тэкстах яны не сустракаюцца.

Складаныя словы з трыма і больш асноўамі найбольш шырока пачынаюць выяўляцца ў тэкстах беларускай мовы XX стагоддзя, калі яна «пачала абслугоўваць моўныя запатрабаванні народа ў самых разнастайных сферах яго жыцця і дзейнасці, стала сродкам далучэння народных мас да актыўнага сацыялістычнага будаўніцтва, асветы, навукі і культуры»<sup>4</sup>. Утварэнне такіх слоў адбывалася пад непасрэдным уплывам рускай мовы, у якой на працягу XVIII—XIX стагоддзяў узніклі складанні тыпу *великодушно-гусарский, громкозвучнокопытый, литературно-научно-политический, размашисто-стыдливо-пустопорожний, сладкострастноубийственный* і т. п. Гэтыя словы выяўляюцца ў творах Радзішчава, Традзьякоўскага, Дзяржавіна, Жукоўскага, Салтыкова-Шчадрына; яны «ўжываліся як фігуральныя словы, створаныя па тыпу падобных нямецкіх або стараславянскіх»<sup>5</sup>. Некаторыя з іх маглі паслужыць узорам для стварэння новых лексічных адзінак. Неабходна адзначыць, што ў беларускай мове здаўна існавалі своеасаблівыя спалучэнні слоў тыпу *боты-саміскокі, конь-залатагрыўчык, курачка-златапёрка, меч-самасеч, сінічка-круглалічка* і інш. Другая частка (двухасноўнае складанне) ў такіх народна-паэтычных утварэннях выступае як мастацкае азначэнне да першай часткі. Такія структурна трохасноўныя аб'яднанні таксама маглі спрыяць працэсу ўтварэння шматасноўных слоў. Параўн., напрыклад, у творах беларускіх паэтаў: *З шумам бораў, ясакораў, Ой, гаю, ой, гаю, На жалейцы-дабрадзейцы Думку дум зайграю* (Я. Купала. На жалейцы). *Добрай раніцы ў полі шырокім Вятрам-дабравеям* (М. Танк. Добрай раніцы). *Абняліся арлы-віхрагоны* (П. Трус. Юны змаганец).

У беларускай мове найбольш часта сустракаюцца шматкампанентныя складаныя прыметнікі, якія абазначаюць пэўныя адценні колеру і стан псіхічнага ўспрыняцця акаляючай рэчаіснасці: *З мястэчка з белчырвона-белай павязкай на рукаве бяжыць узбуджаны Мікола Стрыж* (П. Глебкі. Над Бярозай-ракой). *Яніс быў такі легкаважна-вясёлы, што Андрэй таксама ўсміхнуўся яму ў адказ* (Ул. Караткевіч. Нельга забыць). *І ўжо гатоў быў пранесці далей на сваіх тонкіх вуснах гэтую самадавольна-пагардлівую ўсмішку, як раптам нейкая нечаканая думка працяла яго галаву* (М. Зарэцкі. Вязьмо). *Пасля ўсё стала цёмна-шэра-сінім, паплылі ў ім чырвоныя лапіны* (К. Чорны. Буланы). Аднак найбольшае пашырэнне шматасноўныя кампазіты атрымалі ў галіне тэр-



міналогіі. Так, у двухтомным «Руска-беларускім слоўніку» (Мінск, 1982) налічваецца каля 400 трох- і чатырохасноўных слоў. Сярод іх вылучаюцца: а) назвы навуковых галін: *біягеахімія, геліябіялогія, зоапалеанталогія, лінгвагеаграфія, нейрапсіхалогія, палеавулканалогія, радыёметэаралогія, фітапалеанталогія* і інш.; б) назвы прыбораў і тэхнічных прыстасаванняў: *ампервальтметр, аэрафотаапарат, вольтамперомметр, мас-спектрограф, парагазагенератар, радыёветрамер, спектрафатометр* і інш.; в) назвы машын, пабудов: *асфальтабетоназмяшальнік, аўталесавоз, аўтацэментавоз, гідрасамалёт, ільноканюшынацёрка, мотаснегабалотаход, мясахладабойня, саломасіласарэзка, тэрмабаракамера, электракавамолка* і інш.

Шматкампанентнасць — своеасаблівы спосаб словаўтварэння. У большасці выпадкаў словы, утвораныя шляхам «нанізвання» асноў або самастойных слоў у адну лексему, не ўспрымаюцца ў поўным сваім выглядзе, асабліва, калі кампаненты такіх слоў іншамоўнага паходжання: *аўта-сама-звал, геранта-псіха-логія, крытыка-бія-графічны, паравоза-рамонтны*. У вусным маўленні некаторыя ўдакладняльныя кампаненты гэтых слоў апускаюцца, словы пачынаюць ужывацца ва ўсечанай, скарачанай форме: *самазвал* замест *аўтасамазвал*, *маслазавод* — *масласырзавод*, *кардыяграма* — *электракардыяграма* і інш. Шматасноўныя кампазіты ў беларускай мове размяркоўваюцца па наступных словаўтваральных тыпах:

1) складанні, першым кампанентам якіх з'яўляецца ўласна складанне, а другім — простая аснова самастойнага слова: *старадаўне-крывіцкія лясы* (П. Глебкі. Наша слава), *ціхамірна-дзелавы настрой* (М. Зарэцкі. Вязьмо), *штодзённа-настойлівая думка* (А. Куляшоў. Тры сустрэчы з Лермантавым);

2) складанні, першым кампанентам якіх з'яўляецца структурна простая аснова самастойнага слова, а другім — двухасноўны кампазіт: *ап'янела-крыважэрны ... іканастанас насільніцтва і цемры* (В. Зуёнак. Сяліба), *бялёвыя-саматканыя ... абрусікі* (М. Багдановіч. Бяседная), *пераможна-саманадзейны настрой* (М. Зарэцкі. Вязьмо), *песні-веснаплыні* (П. Трус. Цыганка), *спектральна-супрацьлеглыя колеры* (Чырв. змена);

3) складанні, першая і другая часткі якіх з'яўляюцца самастойнымі (пераважна двухасноўнымі) кампазітамі: *у аднаконнай-худаконнай гаспадарцы* (К. Чорны. Сястра), *між аднасяльчан-хлебаробаў* (М. Танк. Стол), *старажытна-беларуская культура* (Вячэрні Мінск), *суднабудаўніча-суднарамонтны завод* (Веснік БДУ);

4) складанні, асобныя кампаненты якіх з'яўляюцца простымі асновамі самастойных слоў: *бела-чырвона-зялёны амфітэатр партовага гарадка* (Я. Брыль. Дваццаць), *зеленавата-ружова-белыя кветачкі* (Мінская праўда), *льноворахасушыльны пункт* (Звязда), *рдзяна-блакітнасінія аганькі* (А. Кудравец. Ігнат Сцяпанавіч Вапшчэtkі), *цёмна-цёмнасінія вочы* (М. Зарэцкі. Вязьмо), *ясна-зорамі-вочкамі бліскае* (П. Трус. Яна).

Найбольшай прадуктыўнасцю вызначаюцца складанні IV тыпу, словы астатніх словаўтваральных тыпаў сустракаюцца рэдка. Складаныя словы, утвораныя ў выніку аб'яднання трох і больш слоў або іх асноў, з'яўляюцца важным сродкам семантычнай выразнасці. Аднак ужыванне іх ў мове мастацкай літаратуры носіць аказіянальны характар. Тут такі спосаб словаўтварэння асаблівай прадуктыўнасцю не вызначаецца. Асноўнай сферай прымянення шматасноўных кампазітаў з'яўляецца тэрміналогія.

<sup>1</sup> Воронцова К. Б. Многокорневые слова в современном русском языке. — Труды Иркутского ун-та. Сер. языковедение, 1958, т. 26, вып. 1, с. 194.

<sup>2</sup> Охомуш Е. А. Прилагательные русских исторических повестей XVI—XVII вв. и их статистическая структура. — У кн.: Применение новых методов в изучении языка. Вопросы прикладной лингвистики. Днепропетровск, 1969, вып. 1, с. 113.



<sup>3</sup> Лихачев Д. С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. — М., 1958, с. 64.

<sup>4</sup> Красней В. П. Функцыянальнае развіццё беларускай літаратурнай мовы ў савецкі час. — Веснік БДУ, серыя IV, 1982, № 3, с. 6.

<sup>5</sup> Воронцова К. Б. Цыт. работа, с. 194.

С. В. КЛІМУЦЬ

## ДА ўжывання слоў *столькі, гэтулькі, колькі, некалькі* У СУЧАСНАЙ БЕЛАРУСКАЙ МОВЕ

У сучаснай беларускай мове паняцце канкрэтнай, пэўнай колькасці аднародных прадметаў, з'яў перадаецца праз пэўна-колькасныя лічэбнікі, якія ў розных спалучэннях могуць абазначаць любыя колькасныя паняцці — як самыя малыя, так і самыя вялікія лікі. Выражэнне ж няпэўнай колькасці прадметаў ці паняццяў ажыццяўляецца пры дапамозе параўнальна нешырокага набору граматычных сродкаў: пэўна-колькасных лічэбнікаў са зменай парадку слоў (*гадоў пяць*), назоўнікаў (*мноства, процьма, гурт*), розных устойлівых словазлучэнняў (*кот наплакаў*), сінтаксічных канструкцый са спалучэннямі тыпу *больш за, больш чым, менш чым*, слоў прыслоўнага (*многа, мала, шмат*) і займеннікавага (*столькі, гэтулькі, колькі, некалькі*) паходжання.

Сярод гэтых сродкаў найбольш ярка вылучаюцца сваёй адметнасцю словы *столькі, гэтулькі, колькі, некалькі*. У лінгвістычнай літаратуры пакуль што няма адзінай думкі адносна вызначэння прыналежнасці слоў тыпу *столькі, колькі, гэтулькі, некалькі* да пэўнай часціны мовы. Адны вучоныя адносяць іх да лічэбнікаў<sup>1</sup>, другія лічаць іх займеннікамі<sup>2</sup>.

Даследуючы станаўленне часцін мовы ў гістарычным аспекце, аўтары дапаможніка «Гістарычная марфалогія беларускай мовы» разглядаюць словы *столькі, колькі, гэтулькі, некалькі* як няпэўна-колькасныя лічэбнікі, але тут жа зазначаюць, што «гэтыя словы генетычна не звязаны з асноўным ядром лічэбнікаў. Частка іх суадносіцца з прыслоўямі (*многа, мала, шмат, крыху*), а частка — з займеннікамі (*колькі, некалькі, столькі*), яны захоўваюць асноўныя марфалагічныя ўласцівасці гэтых часцін мовы». І дадаюць, што «да няпэўна-колькасных лічэбнікаў належаць словы, якія абазначаюць дакладна не вызначаныя, абагульнена-колькасныя паняцці»<sup>3</sup>.

Паспрабуем акрэсліць выпадкі ўжывання слоў *столькі, колькі, гэтулькі, некалькі* ў сучаснай беларускай мове. З'яўляючыся ў самой сутнасці няпэўна-колькаснымі лічэбнікамі, гэтыя словы валодаюць займеннікавымі (абагульнена-указальнымі) значэннямі: *колькі* — пытальна-адносным, *некалькі* — неазначальным (няпэўным), а *столькі, гэтулькі* — указальным. У адрозненне ад пэўна-колькасных лічэбнікаў яны спарадычна ўтвараюць формы ацэнкі (*столечкі*), могуць спалучацца з адцягненымі назоўнікамі (*колькі радасці*). Словы *столькі, гэтулькі, колькі, некалькі* не маюць катэгорый роду і ліку, не абазначаюць адцягненыя лікі, а толькі ўказваюць на іх. У спалучэнні з назоўнікамі яны ўтвараюць колькасна-іменныя словазлучэнні, якія абазначаюць няпэўную колькасць. Напрыклад: *Ні адна весялуха не знае столькі песень на ўсіх братніх мовах, якія спявае кожны дзень... як ты, мая Радзіма* (М. Танк. *Кожны дзень*). *У вачах яе было гэтулькі сапраўднай роспачы, што хто бачыў у гэтую хвіліну яе твар, таму рабілася страшна* (К. Чорны. *Трэцяе пакаленне*). Словы *столькі, гэтулькі* нельга замяніць у даным кантэксце пэўнымі лікамі.

Словы *столькі, гэтулькі, колькі, некалькі* скланяюцца як прыметнікі ў множным ліку: «*Што за глупства?*» — *уголас загаманіў ён, каб разумна абмеркаваць, адкуль жа тут агонь у столькіх месцах: начлежнікаў на парыні быць не можа, а яшчэ што ж?* (М. Гарэцкі. *Роднае карэне*). *Там спакойна і вялікасна шумяць хвой; там мякка пад нагамі*